

CIVILIZAȚIA ROMANĂ

Pierre Grimal (1912–1996), reputat istoric și filolog clasic, specializat în cultura și civilizația latină, membru al prestigioasei École Française de Rome (1935–1937), a fost profesor la Universitățile din Caen, Bordeaux și Paris-Sorbona. A fost ales membru în Académie des inscriptions et belles-lettres în 1977, iar în 1985 a devenit președintele acesteia. În 1987 a primit marele Premiu Gobert al Academiei Franceze. A tradus din autori clasici greci și romani și a scris nenumărate opere prin care a făcut cunoscută publicului larg moștenirea culturală a Antichității greco-latine: *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine* (1951, tr. rom. *Dicționar de mitologie greacă și romană*, 2001), *Le siècle d'Auguste* (1965), *La mythologie grecque* (1978), *Le théâtre antique* (1978), *Sénèque, ou la conscience de l'Empire* (1978, tr. rom. *Seneca și conștiința imperiului*, 1992), *Tacite* (1990, tr. rom. *Tacit*, 2000), *Virgile ou la seconde naissance de Rome* (1985), *Les mémoires d'Agrippine* (1992).

PIERRE
GRIMAL
CIVILIZATIA
ROMANA

Traducere din franceză și note
de Wilhelm Tauwinkl

Desene
de Rareș Ionașcu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

*Duris ut ilex tonsa bipennibus
nigrae feraci frondis in Algido
per damna, per caedes ab ipso
ducit opes animumque ferro.*
—Horațiu, *Ode* IV, 4, 57–60*

* „Ca un stejar ce sub topor tare crengile-și pierde / în codrii
cei întunecați pe Algidul umbros, / deși rănit și despuiat, el tot mai
viguros / sub lovitura fierului se-nalță și mai verde“ (tr. Dumitru
C. Ollănescu și Traian Costa).

CUPRINS

PARTEA ÎNTÂI

ISTORIA UNEI CIVILIZAȚII

I. <i>Legende și realități ale vremurilor dintâi</i>	11
Miturile fondatoare	11
Cele șapte coline	12
Italia preromană	14
Roma	17
Cetatea	20
Religia romanilor	21
II. <i>De la Republică la imperiu</i>	31
Zorii Republicii	31
Primele provocări ale noului stat	35
Războaiele cu grecii. Pyrrhus	37
Expansiunea Romei	42
Sfârșitul Republicii. Augustus și imperiul	48
Vespasian	52
Dinastia Antoninilor	54
Imperiul în criză	57

PARTEA A DOUA

POPORUL ALES

III. <i>Viața și obiceiurile</i>	63
Religia	63
Omul în cetate	70
Familia romană	80
IV. <i>Viața și legile</i>	87
Dreptul roman	87
Autoritate și putere. Senatul	98
Structura imperiului	109

V. <i>Cuceritorii</i>	113
Armata romană în vremea Republicii	113
Ostașul roman	123
Armata romană în vremea imperiului	126
VI. <i>Viața și artele</i>	131
Începuturile	131
Teatrul și oratoria	136
Istoria și poezia	139
Literatura latină în veacul I d.Cr.	143
Seneca	145
Arhitectura romană	150
Sculptura și pictura	153
PARTEA A TREIA	
ROMA FAMILIEI	
VII. <i>Roma și pământul</i>	159
Societatea rurală	159
Agricultura	167
<i>Villa</i>	172
Parcurile și vânătoarea	180
VIII. <i>Roma, regina orașelor</i>	184
Dezvoltarea Romei	184
Forul din Roma	189
Forurile împăraților	194
Ipostaze ale Romei	200
Cercul și amfiteatrul	204
Teatrul	208
Terme și apeducte	210
Casa romană	216
IX. <i>Plăcerile orașului</i>	224
Viața publică	224
Gimnastică și atletism	231
Jocurile publice. Teatrul	234
Teatrul popular. Mimul	237
Hipodromul	239
Gladiatorii	241
Băile și banchetele	246
Viața la Roma	251
X. <i>Marile orașe imperiale</i>	253
Încheiere	265
<i>Indice documentar</i>	271
<i>Indicații bibliografice</i>	317

PARTEA ÎNTÂI

ISTORIA UNEI CIVILIZAȚII

I

LEGENDE ȘI REALITĂȚI ALE VREMURILOR DINTÂI

MITURILE FONDATOARE

Tărâm strălucitor între întunecimile preistoriei italice și cele, aproape la fel de dense, ale vremii în care destrămarea imperiului a scufundat lumea apuseană, Roma aruncă o lumină vie peste aproape douăsprezece veacuri de istorie a omului. Douăsprezece veacuri în care, fără îndoială, n-au lipsit războaiele și crimele, dar în care partea cea mai însemnată a cunoscut pacea statornică și sigură, pacea romană, impusă și acceptată de la râul Clyde și până la munții Armeniei, din Maroc și până pe malurile Rinului, uneori chiar până la cele ale Elbei, sfârșindu-se abia la marginile deșertului, pe malurile Eufratului. La acest imperiu nesfârșit mai trebuie adăugată și o întreagă serie de țări supuse influenței lui spirituale sau atrase de prestigiul lui. Nu e de mirare că aceste douăsprezece veacuri de istorie se numără printre cele mai importante din istoria neamului omenesc și nici că influența Romei, în ciuda tuturor revoluțiilor, a tuturor extinderilor și schimbărilor de perspectivă survenite într-un mileniu și jumătate, se face încă simțită, puternică și durabilă.

Această influență pătrunde în toate domeniile: medii naționale și politice, estetică și morală, valori de orice fel, armătura juridică a statelor, obiceiuri și moravuri din viața de zi cu zi; nimic din ceea ce ne înconjoară n-ar fi fost ceea ce este dacă Roma n-ar fi existat. Chiar și viața religioasă păstrează amprenta Romei. Oare nu în cadrul imperiului s-a născut creștinismul, și-a câștigat primele victorii, și-a format ierarhia și, într-o anumită măsură, și-a maturizat învățătura?

După ce a încetat să mai fie o realitate politică, Roma a devenit un mit: regii barbari au pretins să fie încoronați ca împărați ai romanilor. Însăși noțiunea de imperiu, atât de versatilă, atât de complexă, nu poate fi înțeleasă decât în perspectivă romană: consacrarea lui Napoleon, în Catedrala Notre-Dame din Paris, nu putea fi săvârșită în mod valid decât de către episcopul Romei.* Renașterea subită a ideii romane, despre care s-ar fi putut crede că a murit pentru totdeauna, nu este, la acel început al lui decembrie 1804, fantezia unui tiran, ci intuiția politică a unui cuceritor care, după o mie de ani de regalitate franceză, regăsește un izvor viu al gândirii europene. Ar fi lesne de evocat alte încercări, mai recente, al căror eșec nu ne poate șterge din memorie ecurile puternice pe care le trezeau atunci când un întreg popor auzea proclamându-se că imperiul renaște pe „colinele fatidice ale Romei“**.

CELE ȘAPTE COLINE

Colinele Romei, cele șapte coline, pe care nici măcar istoricii antici, la drept vorbind, nu știau să le identifice, încă se înalță pe malurile Tibrului. Fără îndoială, colbul veacurilor s-a adunat în văile ce le despart până acolo încât le-a tocit contururile, făcându-le să pară mai puțin înalte. Doar strădania arheologilor poate regăsi geografia Romei de la începuturi. Să nu credem că e vorba de un joc gratuit de erudiție: cunoașterea geografiei locului, la începuturile lui, are o importanță extremă pentru cei ce vor să înțeleagă destinul extraordinar al Romei, iar acest lucru este important și pentru a descurca ițele tradițiilor și ale teoriilor privind geneza acestui destin.

Cicero, într-o pagină celebră din tratatul *Despre republică*, îl laudă pe Romulus, întemeietorul Romei, pentru că a ales atât de bine locul în care să tragă brazda sacră, prima imagine a incintei urbane. Nici un alt loc – spune Cicero – nu era mai potrivit, ținând seama de tentația de a-și statornici orașul pe țărmul mării, ceea ce i-ar fi făgăduit dintr-odată un belșug lesne de dobândit. După cum argumentează Cicero, pe de o parte, orașele maritime sunt expuse nenumăratelor primejdii din partea piraților și a invadatorilor veniți pe mare, ale căror incursiuni sunt întotdeauna neașteptate și obligă la pază neîncetată; mai mult decât atât, apropierea mării presupune pericole mai grave: de aici vin influențele stricicioase, inovațiile aduse din străinătate, odată cu mărfurile scumpe și pofta nemăsurată de lux. În plus, marea – o cale mereu deschisă – îndeamnă zilnic la călătorie.

* Încoronarea lui Napoleon I a fost oficiată de papa Pius al VII-lea, care a călătorit la Paris în acest scop.

** Aluzie la discursul lui Benito Mussolini care, la 9 mai 1936, proclama nașterea imperiului fascist prin aceste cuvinte.

Locuitorilor orașelor maritime nu le place să rămână pe loc, în patria lor; gândul lor își ia zborul, asemenea pânzelor corăbiilor, spre țări îndepărtate și, odată cu el, și speranțele lor. Perspicacitatea pe care Cicero i-o atribuie lui Romulus l-ar fi făcut pe acesta să prefere un loc așezat la suficientă distanță de coastă pentru evitarea acestor ispite, dar și destul de aproape totuși pentru ca Roma, odată trainic statornicită, să poată face lesne comerț cu țările străine. Fluviul său, cel mai important și cu debitul cel mai constant din întreaga Italie centrală, îngăduia transportul mărfurilor grele nu doar între Roma și mare, ci și spre interior, și, unde înceta să mai fie navigabil, valea sa constituia în continuare o cale de comunicație prețioasă, ce pătrundea mult spre nord. În această privință, analiza lui Cicero este pe deplin corectă: e sigur că Tibrul a jucat un rol esențial în măreția Romei, îngăduindu-i tânărului stat să aibă de foarte timpuriu un „plămân marin“, ce i-a determinat, în parte, vocația de metropolă colonială și atrăgând îndată spre sine, supunându-le controlului său, schimburile comerciale și valorile etnice venite din văile Apeninilor, care se îndreptau spre sud.

Totuși, aceste avantaje pe termen lung nu erau perceptibile nemișlocit, iar Romulus ar fi avut nevoie de o înțelepciune mai mult decât divină ca să înțeleagă, printr-o iluminare neașteptată, un mecanism ale cărui roțițe nu s-au pus în mișcare decât în decursul unei evoluții foarte lungi. La urma urmei, determinările geografice nu sunt perceptibile decât prin intermediul consecințelor, iar acest lucru e apanajul celor care urmăresc istoria contra curentului.

Pentru a justifica alegerea făcută de Romulus, Cicero mai aduce și alte argumente, mult mai puțin convingătoare. Făcând astfel, închide ochii în mod deliberat în fața unui anumit număr de dovezi. El scrie, de pildă, că întemeietorul „a ales un loc bogat în surse de apă și salubru, deși regiunea era bântuită de boli; căci colinele de aici atrag vânturile și umbresc văile“*. Înseamnă că se uită anumite adevăruri care, astăzi, se observă limpede în urma săpăturilor efectuate în For și pe Palatin. În realitate, Roma vremurilor dintâi, căreia i se descoperă rămășițele întipărite în subsolul Orașului, colibe sărăcicioase din care au mai rămas doar vetrele și, uneori, urma stâlpilor ce le alcătuiau structura – această Romă era cât se poate de insalubră. Întregul centru al viitorului oraș, între Capitoliu și o mică ridicătură ce mai târziu a primit numele de Velia, era, în mare parte, o mlaștină pe jumătate ieșită la suprafață și acoperită de ape la fiecare inundație a Tibrului. Pâraie coborâte de pe dealuri stagnau pe întreg Câmpul lui Marte, care s-a format din aluviunile fluviului ce șerpuia între dealurile Vaticanului și stăvilarele formate pe malul stâng de stâncile Capitoliului, Palatinului și Aventinului. Toate zonele joase erau mlaștinoase. Romanii au avut mult de lucru ca să îndiguiască aceste ape capricioase, să silească Tibrul să

* *De republica* II (VI), II. Din ediția Cicero, *Despre supremul bine și supremul rău*, tr. Gh. Ceașescu, Editura Științifică, București, 1983, p. 277.

rămână între maluri fixe și să-și asaneze cetatea. Și – un paradox unic – în acest loc asediat de ape, romanii duceau lipsă de apă potabilă. Fără doar și poate, se putea obține săpând puțuri adânci în zonele joase, ceea ce s-a și făcut, pentru că săpăturile arheologice au descoperit în For un număr considerabil de asemenea foraje. Dar, pe dealuri, a trebuit de foarte timpuriu să se construiască bazine, o soluție costisitoare și precară. Problema apei n-a fost cu adevărat rezolvată la Roma decât la jumătatea secolului al III-lea î.Cr., la circa cinci sute de ani de la întemeierea ei, atunci când s-a început construirea de apeducte.

Toate acestea fac destul de improbabil ca locul să fi fost ales datorită confortului material și curățeniei, dar ne lasă să întrevădem adevăratele motive ale alegerii. Situată la extremitatea occidentală a unui imens platou pe care-l domină, la est, Munții Albani, Roma pare să fi fost la început un gen de avanpost, un tentacul întins spre vest de către latinii stabiliți pe înălțimile Albei. Colonii latini s-au instalat, în mod firesc, într-un loc întărit; au ales colinele viitoarei Rome, care se înălțau în mijlocul unui încurcat labirint de mlaștini, protejați de Tibrul cu ape repezi și adânci, frecvent ieșite din matcă. Două dintre aceste dealuri li s-au părut prielnice în mod deosebit: Capitoliul și Palatinul, cu versanți abrupti și legate de restul zonei doar printr-o trecătoare naturală foarte îngustă. S-a repetat deseori că Roma s-ar fi născut pe un vad al Tibrului și că, cel puțin la început, ar fi fost, prin excelență, un oraș-punte. Dar totul dovedește că n-a fost așa. Roma, dimpotrivă, ocupă singurul punct în care, pe cursul său inferior, fluviul este greu de trecut. Vadul exista, desigur, dar la mai multe mile în amonte, în apropiere de Fidenae, iar soarta cetății Fidenae a fost departe de a se asemana cu destinul Romei.

Caracteristicile geografice ale acestui oraș, închis în jurul Forului ca o mână încheștată, despărțit de malul drept al fluviului și multă vreme fără legături cu acesta, de timpuriu izolat de metropola sa albană de către un mal enorm de pământ ce închide platoul esquilin, corespund bine caracterului neîmblânzit al romanilor; întotdeauna – chiar în timpul victoriilor lor din ținuturi îndepărtate – romanii s-au simțit asediați. Cucereau teritorii doar ca să țină la distanță un posibil agresor de temut. Roma n-a avut parte de o naștere sub auspicii fericite, nici de o înflorire pașnică, ci a adăpostit un popor mereu neîncrezător, aflat în război împotriva unei naturi potrivnice, preocupat de propria siguranță și izolat de lume.

ITALIA PREROMANĂ

Prin tradiție, istoricii antici plasează întemeierea Romei la jumătatea secolului al VIII-lea î.Cr., în jurul anului 754. Multă vreme acceptată fără discuție, apoi aspru criticată, această tradiție își află confirmarea în descoperirile arheologice, dacă

admitem existența unei prime perioade preurbane, înainte de înființarea orașului propriu-zis, care ar fi avut loc la începutul secolului al VI-lea î.Cr. O necropolă foarte veche, excavată în For la începutul secolului XX, apoi, mai recent, reluarea sistematică a săpăturilor de pe Palatin au arătat că existau locuitori în zona Romei încă de la mijlocul secolului al VIII-lea î.Cr., așadar din vremea în care primii coloniști greci și-au întemeiat localitățile „istorice“ în Italia meridională (*Magna Graecia* – Grecia Mare) și în Sicilia.

În Italia, situația este complexă. Identificăm mai multe grupuri de popoare așezate în diferite regiuni; datele neprelucrate ale preistoriei și protoistoriei, adică descrierea *facies*-urilor civilizației, se pretează unor interpretări contradictorii. Câteva fapte par totuși sigure: un prim val de popoare care practicau incinerarea (ce-și ardeau morții) și care cunoșteau utilizarea și prelucrarea cuprului a apărut în Italia de nord în mileniul al II-lea î.Cr.; s-au grupat în sate de formă regulată (în general de trapez), așezate uneori în zone mlăștinoase. Acestea alcătuiesc ceea ce se numește Civilizația Terramare și se admite, în general, că-i reprezintă pe cei dintâi invadatori indo-europeni, veniți în Italia din regiunile de dincolo de Alpi. Un al doilea val, și acesta de popoare care practicau incinerarea, a venit mai târziu (la sfârșitul mileniului al II-lea î.Cr.), suprapunându-se peste terramaricoli. Această civilizație, cunoscută pentru prima dată la jumătatea secolului al XIX-lea, datorită descoperirii bogatei necropole de la Villanova, în apropiere de Bologna, este caracterizată de riturile ei funerare: cenușa morților era depusă în urne mari de lut ars, acoperite cu un fel de capac, care erau îngropate în adâncul unui puț. Tehnica industrială a villanovienilor marchează un progres față de cea a terramaricolilor: ea se caracterizează prin folosirea fierului. Villanovienii au acoperit o zonă mult mai întinsă decât predecesorii lor. Se pare că centrul răspândirii lor a fost coasta tireniană a Italiei centrale și că n-ar fi ajuns în Câmpia Padului decât destul de târziu, în momentul maximei lor înfloriri, dar originea lor etnică nu era mai puțin septentrională.

Terramaricolii și villanovienii nu au ajuns într-o Italie pustie. Au întâlnit aici alte populații, pe cât se pare de origine mediteraneeană, care continuau civilizațiile neolitice. Acești „primi“ locuitori practicau înhumarea morților și au suferit pe alocuri influența civilizației egeene. Oricum ar fi, aceste populații, în contact cu imigranții, n-au întârziat să evolueze, dând naștere unor civilizații originale, diferite în funcție de regiuni. Astfel s-a întâmplat că, pe coasta adriatică, s-a dezvoltat o cultură tipică, ce datorează multe, fără îndoială, relațiilor stabilite cu populațiile ilirice. Această civilizație, numită „piceniană“ (dat fiind că centrul ei se află în vechea regiune Picenum), este un exemplu de particularism al unor popoare care, în respectiva epocă istorică, au rezistat cuceririi romane și nu s-au integrat cu adevărat în cultura romană decât la începutul secolului I î.Cr., după lupte sângeroase.

În Latium, o civilizație de tip villanovian se stabilise statornic la începutul mileniului I î.Cr. Cu toate acestea, neamul latin, cel din care a rezultat Roma, nu este un grup etnic pur, ci rezultatul unei sinteze realizate lent, atunci când invadatorii indo-europeni i-au asimilat pe mediteraneeni, dând naștere unui popor nou. Fără îndoială, așa cum se întâmplase și în Grecia, limba care a învins a fost cea a arienilor, dar adoptarea unui dialect nu presupune dispariția completă a primilor locuitori ai țării. Această realitate complexă este ilustrată de istoricii romani sub formă de mit: se povestea că poporul latin a rezultat din contopirea a două neamuri, băștinașii, locuitorii aspri ai Latiumului, vânători seminomazi, care se închinau forțelor pădurilor, ieșiți chiar ei din trunchiurile copacilor, și troienii, însoțitorii lui Enea, veniți din îndepărtata Frigie, după nenorocirea care le lovise patria. Fără îndoială, e cale lungă între această legendă și datele arheologice. Să reținem totuși această concepție despre originea mixtă a poporului latin, în care elementele „născute din pământ” ar fi fost civilizate, însuflețite de străini. Poate că la fel a fost cu civilizația etruscă, învecinată cu Roma și chemată să exercite, în cele ce au urmat, o influență atât de profundă asupra Romei care tocmai se naștea.

Istoricii sunt departe de a ajunge la un consens în privința originii etruscilor. Știm sigur, datorită săpăturilor, doar că civilizația etruscă a apărut în Italia centrală în secolul al VIII-lea î.Cr. și că-i urmează civilizației villanoviene, fără să se poată rezolva problema continuității evidente dintre cele două. „Actul său de naștere” este, după părerea noastră, apariția, în aceleași locuri, a unei arte orientalizante. Dar acest lucru nu înseamnă că trebuie să presupunem imigrația masivă a unui popor răsăritean care ar fi venit să se așeze în Italia centrală. Fenomenul pare să fi fost mai curând cultural, nu o cucerire violentă. Totul s-a petrecut ca și cum niște tendințe latente s-ar fi dezvoltat dintr-odată, precum niște semințe care au încolțit brusc. O ipoteză, formulată recent, explică destul de bine cum s-a putut produce un asemenea fenomen: civilizația orientalizantă a etruscilor – care s-a dezvoltat astfel în sânul civilizației villanoviene și, în multe privințe, ca reacție la ea (ritul înhumării față de ritul incinerării, tipic villano-

Enea și Anchise

vienilor, gustul pentru bogăție și chiar pentru fast, în contrast cu sărăcia morimintelor anterioare) – putea să fie o Renaștere, născută de aportul unor elemente noi din Răsărit, datorate unor grupuri etnice originare din universul egeean, care au ajuns aici cu mai multe veacuri mai înainte, poate pe la începutul secolului al XII-lea î.Cr., sau chiar la sfârșitul celui de-al XIII-lea, adică în plină „epocă eroică“.

Tot astfel se modifică și ideea tradițională pe care și-o fac istoricii despre originile orașului Roma și chiar despre natura „romanității“. În această perspectivă, sinteza – postulatată de scriitorii antici – între elementele italice și imigranții orientali, unire simbolizată de cununia dintre Enea și Lavinia, fiica regelui Latinus, n-ar fi un simplu vis poetic, ci o realitate. Fără îndoială, poporul roman a dorit întotdeauna să își definească identitatea în opoziție cu poporul etrusc; i-a plăcut să pună în antiteză hărnicia, frugalitatea și vitejia sa cu opulența și dezmățul etruscilor. Deseori și-a exprimat disprețul față de „pirații tirenieni“, tâlhari fără credință și fără legi, dar aceste contraste sunt valabile mai ales pentru perioada istorică, în care poporul etrusc, îmbogățit prin negoț și piraterie pe mare, se lăsase în voia unei lente decadente. Dacă ne întoarcem mai mult în timp, opoziția devine mai puțin clară și ne putem întreba dacă Latiumul nu s-a arătat și el altă dată primitiv față de influențele venite de peste mare și dacă, încă din zorii protoistoriei, nu cumva au fost sădiți acolo, la gurile Tibrului, germeni culturali destinați să se dezvolte mult mai târziu, atunci când, în epoca istorică, schimburile comerciale cu Grecia au început să elenizeze cu adevărat pământul latin.

În orice caz, nu este cazul să opunem *a priori* o Romă monolitică, de esență ariană pură, unei Grecii impregnate de gândirea orientală. Dacă indo-europenii și-au impus limba în Latium, în timp ce etruscii și-au păstrat, până la începutul imperiului, vechiul lor dialect pelasgic, în alte privințe, mai ales în materie de credințe și de rituri, chiar de politică și de organizare socială, vechea comunitate mediteraneeană a marcat cu amprenta ei de neșters destinul Romei ce stătea să se nască.

ROMA

Întemeierea Romei este înconjurată de legende. Istoricii povestesc că Romulus, împreună cu fratele său Remus, părăsiți pe marginea Tibrului la câteva zile de la naștere, au fost în mod miraculos alăptați de o lupoaică ieșită din pădure. Era, evident, trimisă de zeul Marte, care era tatăl gemenilor, iar romanilor, până la sfârșitul istoriei lor, le-a plăcut să-și spună „fiii Lupoaicei“. Adoptați de un păstor, bunul Faustulus – despre care chiar și numai numele arată că era de bun augur, fiindcă deriva din *favere** – Romulus și Remus au fost crescuți de soția

* „A fi favorabil“ (lat.).

acestui, Acca Larentia. Două nume de zeiță se pot identifica în numele lui Faustulus și al soției lui; cel dintâi este foarte apropiat de Faunus, zeul pastoral ce băntuia pădurile Latiumului, iar cel de-al doilea amintește de zeii lari, ocrotitori ai oricărui cămin roman. La Roma exista chiar un cult al unei anume Mame a larilor, care putea foarte bine să nu fi fost, în definitiv, decât buna doică a Gemenilor – dacă nu cumva legenda n-a împrumutat nume divine pentru a le da o identitate eroilor ei, ceea ce este cel mai probabil.

Dacă dăm crezare tradiției, coliba lui Faustulus se afla pe Palatin, iar în vremea lui Cicero, romanii o etalau cu mândrie, stând încă în picioare, cu acoperișul ei de paie și pereții de chirpici. Ne putem gândi că legenda lui Faustulus a fost legată de această colibă, ultima rămășiță a celui mai vechi sat de păstori așezați pe colină, păstrată ca mărturie sacră a nevinovăției și purității de la început. Coliba de pe Palatin nu era, de altfel, singura ce supraviețuise din Roma arhaică. Mai exista încă una pe Capitoliu, în fața templului „mare“ al Romei, cel al lui Iuppiter Optimus Maximus (Cel mai Bun și Cel mai Mare), și, cum legendele nu-și pun deloc problema consecvenței, acestea susțineau că în coliba capitolină s-ar fi adăpostit și Romulus – sau tovarășul său în regalitate, sabinul Titus Tatius. Nu este singura dată când s-au înmulțit relicvele sfinte. Amintirile legendare sunt totuși, în acest caz, pe deplin confirmate de arheologie. Rămășițele satului scoase la iveală pe Palatin și necropola din For datează, după cum au arătat caracteristicile ceramicii găsite la fața locului, cel puțin de la jumătatea secolului al VIII-lea î.Cr., iar această dată corespunde foarte bine celei dintâi locuirii a pământului roman.

Se știe că, odată adulți, Gemenii și-au dezvăluit identitatea în fața bunicului lor, pe care l-au reșezat pe tron, și au plecat să întemeieze un oraș în locul ce le-a fost atât de favorabil. Romulus a ales, pentru a-i consulta pe zei, Palatinul, leagănul copilăriei sale. Remus însă s-a stabilit de cealaltă parte a văii lui Circus Maximus, pe Aventin. Zeii l-au favorizat pe Romulus, trimițându-i o prevestire extraordinară prin zborul unui stol de doisprezece vulturi. Remus n-a văzut decât șase. Prin urmare, lui Romulus îi revenea gloria de a întemeia Roma, ceea ce a și făcut îndată, trăgând în jurul Palatinului o brazdă cu plugul; pământul întors simboliza zidul, brazda însăși – șanțul de apărare, iar locul unde vor fi porțile era marcat de plugul ridicat.

În mod sigur, nu toți romanii credeau în această poveste, însă o acceptau; ei știau că orașul lor nu e doar un ansamblu de case și de temple, ci un spațiu consacrat (ceea ce exprimă, în situații diferite, cuvintele *pomerium** și *templum***), un loc înzestrat cu privilegii religioase, în care puterea divină era deosebit de

* Spațiul lăsat liber, de o parte și de alta a zidurilor Romei, ale vechilor cetăți din Latium și ale unor colonii, reprezenta un hotar religios și juridic.

** Sensul original al cuvântului *templum* este de „loc însemnat“, mai ales de spațiu liber, marcat de augur; v. și mai jos, *Indice documentar*.